УДК 821.512.145

Ф.И. Габидуллина

Г. ИБРАҺИМОВНЫҢ «ЯШЬ ЙӨРӘКЛӘР» РОМАНЫ: ЖАНР ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

Конец XIX и начало XX веков запечатлелись в истории татарской литературы, как время поиска новых стилей и жанров, способных художественно высветить пробуждение национального самосознания татар, начавшуюся борьбу за освобождение от духовного застоя. В результате этого в прозе стремительно возрастает интерес жанру романа. В статье исследуются авторские поиски и литературное творчество в данном жанре талантливого писателя, выдающегося человека и ученого Галимджана Ибрагимова (1887–1938).

Ключевые слова: Г. Ибрагимов, начало XX века, литературные жанры, роман.

XIX йөз ахыры халкыбызның милли үзаңы уяну, татарларны рухи торгынлыктан азат итү өчен башланган көрәшне яктырту өчен яңа ысул һәм жанрлар эзләү дәвере буларак билгеле. Нәтиҗәдә прозада роман жанрына игътибар арта. Бу хәл татар әдәбияты алдына яңа заман куйган мөһим бурычларны әлеге жанр өлкәсендә зур тәҗрибә туплаган Европа әдәбиятларындагы кебек үк роман ярдәмендә уңышлырак башкару мөмкинлегенә инану белән дә һәм, бер үк вакытта, бу форманың Көнбатышка йөз тота башлаган укучылар белән язучылар өчен күпмедер дәрәҗәдә модага әверелүе белән дә бәйләнгән иде [Габидуллина, с. 50].

Шундый каршылыклы һәм катлаулы иҗтимагый-социаль шартларда XX йөз башы татар әдәбиятында роман жанрының төп вазифасын һәм үсеш юлын үз иҗаты белән күренекле шәхес, талантлы язучы һәм галим Г. Ибраһимов (1887–1938) дәвам итә. Әдипнең иҗат мирасында роман жанры аерым урын алып тора. Аның безгә роман жанрында иҗат иткән дүрт әсәре мәгълүм. Әдипнең роман жанрында беренче тәҗрибәсе булган «Яшь йөрәкләр» 1913 елда дөнья күрә. Аннары бер-бер артлы «Безнең көннәр» (1920), «Казакъ кызы» (1924) һәм 1928 елда бүгенге көндә күп төрле бәхәсләргә сәбәпче булган «Тирән тамырлар» романнары басылып чыга. Әдәби иҗатның төп бурычын халыкка һәм җәмгыятькә хезмәт итүдә күргән Г. Ибраһимов әлеге жанр хакында болай дип яза: «...бигрәк тә романнар, кызык өчен, укып, көлеп тә ахырында ташлар өчен генә язылмый һәм язылмаска тиеш. Анда мөхәррирнең әйтергә теләгән бер уе, күрсәтергә теләгән бер күренеше, халык һәр көн күреп, сөйләп тә сизми кичкән мөһим вә хас бер мәгънә була» [Ибраһимов, 1960, б. 67]. Әдәби әсәр чорның иҗтимагый таләпләренә җавап рәвешендә дөньяга чыга. Г. Ибраһимов «хәят белән реаль әдәбият арасындагы мөнәсәбәтне

художество әсәрләрендә чорның актуаль проблемалары яктыртылуда күрә дә» [Нуруллин, б. 6]. Шундый катлаулы проблемаларны яктырту өчен әдип нәкъ менә роман жанрын сайлый. Әдәбият галиме Х. Хәйринең Г. Ибраһимовны «...язучыларның әдәби оста галиме һәм романнар остасы» дип ассызыклавы да очраклы түгел [Хәйри, б. 137]. Бәхәссез, тормышны танып белү, герой характерын һәм аның эволюциясен күрсәтү өчен роман иң кулай жанр.

Әдәбият галимнәре «язучының роман жанрына мөрәҗәгать итүен революцион күтәрелеш елларында әдәбият алдында торган бурычларның зурлыгы, аның художество осталыгының үсүе» белән дә аңлаталар [Гыйләҗев, б. 142].

Алга таба без «Яшь йөрәкләр» романына киңрәк тукталырбыз. Әдәбият галиме Д. Заһидуллина билгеләп үткәнчә, әлеге әсәр «...ХХ йөз башында иҗат ителгән олы эпик жанр үрнәкләре арасында фәлсәфи характеры белән аерылып тора. Сюжет бирелеше белән ул шулай ук үз чоры тормышын тергезә» [Заһидуллина, б. 8]. Роман өчен алынган материал композицион яктан җыйнак итеп бирелгән. Сюжет хәрәкәтендә өстенлекне үзәк геройлардан Җәләш мулла, Зыя, Сабир һәм Мәрьямнең рухи үзгәрешләренә нигезләнгән борылыш тәшкил итә. Образларның үсеш-үзгәрешен күрсәтү максатыннан әдип аларны төрле көтелмәгән ситуацияләргә куеп тасвирлый һәм бу вакыйгалар аларны төрле яклап ачуга хезмәт итә.

Әдәбият галиме М. Хәсәнов «Яшь йөрәкләр»нең жанры ягыннан психологик роман булуын билгели, һәм бередә «...иҗтимагый әһәмиятле мәсьәлә геройларның тирән, психологик кичерешләре аша сурәтләнгән», – дип яза [Хәсәнов, б. 343]. Күренекле тәнкыйтьче, әдәбият галиме Җ. Вәлиди дә үз вакытында романның нәкъ менә романтик рухлы һәм психологизм белән сугарылган булуына игътибар итә: «Галимҗан әфәнде монда кирәгеннән артык шәхси һәм лирик (эчке шагыйрь) булып күренә шикелле. Ул, тормышның иң ачык күренеп торган ноктаданыннан бигрәк, үзенең хыялындагы ялтыраган образларны күрсәтә» [Җәләй, 1913, 28 февраль].

«Яшь йөрәкләр» романының үзәгендә искелек белән яңалыкның көрәш вакыйгалары тасвир ителгәннәр: «...мөхәррирнең романда күрсәтергә теләгән төп идеясе – иске тормыш белән сәгадәткә ирешергә ашкынган яшь тормышның көрәшен күрсәтү» [Сәйфи-Казанлы, б. 50]. Иске тормыш вәкилләре: Җәләш, Гәрәй мирза һәм аларның якыннары; яңа тормыш төзергә омтылучылар: Сабир, Зыя, Госман, Сәлим һәм Камилә кебекләр. Гадәттә романның конфликтын аталар белән балалар арасындагы каршылыкка кайтарып калдыралар, әмма бу аның идея-эстетик кыйммәтен тарайту булыр иде [Ибраһимов, 2002, б. 9]. Романда гомумән татар халкының хәле, милләт язмышы һәм анын киләчәге мәсьәләсе дә күтәрелгән. Ул татарның патша хакимияте алып барган

колониаль сәясәте шартларында яшәвеннән тирән ризасызлык, милли азатлыкка омтылыш рухы белән сугарылган. Болар – һәммәсе шәхес иреге таләбе аша чагылдырылган.

Романда Зыя образы аерым игътибарга лаек. Язучының уңай идеалы образда гәүдәләнгән, әсәрдәге башка әдәби каһарманнар аңа мөнәсәбәттә бирелгән, барлык вакыйгалар аның тирәсенә тупланып сурәтләнгән. Зыяның төп хасияте – музыкаль сәләт иясе булуында. Бу сыйфат аның сабый чагында ук беленә һәм үсә барган рухи ихтыяҗларының эчтәлеген, юнәлешен билгели. Аңа татар көйләрен ишетү, кубыз яки гармун уйнау – яшәү өчен зарури булган мөһим шартларның берсе. Ләкин рухи ихтыяҗлары ул яшәгән тормыш белән каршылыкка керә, музыкага булган омтылышларын канәгатьләндерү өчен шартлар аның өендә дә, мәдрәсәдә дә, гомумән, татар дөньясында юк.

Зыяның рухи ихтыяҗларына, идеалларына каршы килә торган төп көч башта аның әтисе Җәләш мулла образында гәүдәләнә. Ул – кадими карашлы гаилә башлыгы. Әдип аның шөһрәт сөю сыйфатын аеруча калку итеп сурәтли. Җәләшнең нәсел-нәсебе бик мәшһүр булган. Әмма аның үзендә ата-бабаларындагы зурлык та, абруй да юк. Бары тик аларның күләгәсе генә бар. Нәкъ менә шул аңа тынгылык бирми. Ул башта зур шәһәрнең беренче мәхәлләсенә мөдәррис булу турында хыялланган. Ләкин тормыш шартларының комачаулавы аркасындамы, башка сәбәптәнме, моңа ирешә алмаган. Бары тик авыл мулласы гына булып калган. Аның шөһрәт сөючән табигате бу хәле белән, әлбәттә, килешә алмый. Ул хәзер үзе ирешә алмаган максатка уллары ирешер дип өметләнә.

Ләкин роман сюжетыннан күренгәнчә, XX гасыр башында татар тормышы инде нык үзгәргән. Җәләшнең карашлары улларының карашына туры килми, аның идеаллары хәзер Зыя һәм Сабир кебек яшьләргә идеал була алмый. Ә Зыя образы нинди характер сыйфатына ия соң? Аның максаты, яшәү идеалы – туган халкына хезмәт итү, аны газаплы тормыштан коткару, азатлыкка чыгару. Ул үзе музыка җанлы шәхес булганлыктан, халыкны бәхетле итүче төп көчне дә музыкада күрә. Аның уенча, музыка халыкның аяныч хәлен аның үзенә аңлатып бирәчәк, аңарда якты киләчәк өчен көрәш утын кабызачак. Ул шуңа күрә музыкаль хисләрен туган халкына җиткерү, күңелендәге музыканы халык күңеленә салу һәм шуның аркылы аның язмышын җиңеләйтү турында уйлана. Ләкин Зыя үзенең күңелендәге музыкаль ялкынны, изге теләкләрне халыкка җиткерә алмый. Чөнки аңа музыкаль тәрбия бирелмәгән, татар дөньясында аның өчен шартлар да юк. Бу образда табигый талант белән иҗтимагый халәт һәм гаилә тәрбиясе арасындагы тәңгәлсезлек, каршылык чагылган. Г. Ибраһимов Зыя шикелле рухи тормыш өчен яратылган шәхесләргә татар дөньясында хәтта беренчел шартлар юклыгын күрсәтә.

Романны укыгач, урынлы сорау туа: үзенең рухи ихтыяҗларын канәгатьләндерергә омтылган шәхес гаеплеме, яисә моның өчен тиешле шартларны тәэмин итмәгән тормыш гаделсез корылганмы? Әсәрдә сурәтләнгән вакыйгаларның бөтен асылы соңгысын раслый. Әнә аның иң калку гәүдәләнеше: «Менә тормыш! Менә сиңа хөррияте шәхсия! Яшәргә уйлыйсың, бәхет эзлисең! Бар да әрәмгә! Бар да юкка!.. Имеш, музыка хәрам! Җыр хәрам!... Син безне хәят өчен яратмагансың, син безне туган көнебездән алып авыр трагедия эченә ташлагансың!.. Безгә хәят кирәк, безгә ирек кирәк... Бу теләкләрнең барысын да син үзең биргәнсең. Ләкин мохит моңа каршы бара. Тормыш безне кыса, безнең пакь вә гали теләкләребезгә, мәгъсүм тойгыларыбызга гөнаһ дип карый...» [Ибраһимов, 2002, б. 115]. Бу юллар Россия империясенең татар халкын шундый аяныч хәлгә китергән милли колониаль системасына ләгънәт булып яңгырыйлар. Әсәрдә сурәтләнгән вакыйгаларны тиешле эзлеклелектә ахырына кадәр дәвам иттерсәң, татар тормышын, аның Россия империясендәге социаль-сәяси хәлен тамырдан үзгәртеп кору кирәк дигән нәтиҗә килеп чыга. Зыя образына йөкләнгән идея-эстетик мәгънә әнә шуннан гыйбарәт. Әмма авторның уңай каһарманы мондый зур эшкә әзерме соң? Һич юк. Чөнки ул «сүлпән шәхес, җанлы иҗтимагый эшчәнлеккә сәләтсез, татар дөньясындагы гаделсезлекне күреп, газап чигүче генә. Аның ихтыяр көче дә, романтик идеалларының реаль тормышта социаль-сәяси таянычы да юк, язмышы аяныч...» [Ибраһимов, 1974, б. 10]. Зыяның язмышы аның мәхәббәт фаҗигасе белән бергә үрелеп сурәтләнгән. Уңай каһарманның хыялый булуы, гамәли эшкә сәләтсезлеге аның мәхәббәтендә дә чагыла. Аның яшәеш мохите дә тар. Сабый чакта ук аңа «мужик» малайлары һәм кызлары белән аралашырга рөхсәт ителми. Ул әнисе куенында гына үсә, авылда торса да, андагы тормышны белми, аның кешеләре белән аралашмый. Зыя белән сабый чактан ук бергә уйнап үскән бердәнбер бала – Гәрәй мирза кызы Мәрьям була.

Мәрьям – нечкә күңелле, кайнар йөрәкле, хыял белән яшәүче бер туташ. Әтисе аны, «аздырудан куркып», гимназиягә дә бирмәгән. Ул «Гәрәй мирза хәрәмендә», әнисе кочагында, «Әлфе ләйлә вә ләйлә» әкиятләрен, мәхәббәт романнарын укып кына үскән, аның хыялын шулар азыкландырган. Яшьтән үк Мәрьямгә авыл кызларыннан өстенлеген әйтеп, «Мәрьям туташ» дип тукып торганнар. Туташ авылда үссә дә, Зыя кебек үк, авыл тормышын белми, белергә дә теләми. Ул шул тормыш эчендә, әмма аның «матдилегеннән», «тупаслыгыннан» әллә никадәр югары тора. Зыяның Мәрьямгә булган мәхәббәтендә шәхес азатлыгы, рухи ирек идеяләре гәүдәләнгән. Галимә Р.А. Минһаҗева билгеләп үткәнчә «...әсәрнең гашыйк каһарманнары Зыя белән Мәрьям төрле психологик халәтләрдә биреләләр»

[Минһаҗева, б. 129]. Ләкин романтик мәхәббәт чынбарлык кануннары белән килеп бәрелешә. Зыяның солдатка алынуы аның язмышын хәл итә. Әлеге образларда шәхес белән яшәеш арасындагы каршылыкның бер төрле чишелеше бирелсә, Сабир образында ул башкача хәл ителгән. Зыя шикелле үк, Сабир да Җәләшнең карашлары белән риза түгел. Ул да әтисе күрсәткән юлдан барырга теләми, аның идеалларын кабул итми, татар дөньясының иске тормыш нигезләренә каршы чыга. Бу яктан ул Зыя белән бергә бара. Ләкин идеал мәсьәләсендә Зыядан аерыла. Ул халык язмышы турында борчылмый, аны газаплы тормыштан коткару хакында уйланмый. Аңа шәхси иминлек кирәк. Шәхес белән чынбарлык арасындагы каршылыкны ул башкача хәл кыла: шәһәрне ташлап, ерак бер авылга, «мужик арасына» яшәргә китә. Шәһәр ыгы-зыгысыннан туйган Сабир рухи тынычлыкны җиргә һәм үз аты белән сабанына хуҗа булуда таба. Ул шунда үзенә оя корып, тыныч яшәргә омтыла. Асылда ул татар авылында XX гасыр башында барлыкка килгән яңа катлауны чагылдыра.

Роман жанрының үз кануннары, үзенчәлекләре, таләпләре бар. Әмма кануннар романчыдан бертөрлелекне таләп итмиләр. Алар әдипнең индивидуаль стилен, иҗади йөзен ачарга чикләнмәгән мөмкинлекләр бирә. Г. Ибраһимов үз романында тормышның бер өлешен шактый җентекләп тасвирлый. Ваклап сурәтләү, хикәяләү әдипнең, гомумән, үзенә хас иҗат ысулы.

Югарыда әйтелгәнчә, романчы сурәтләү материалы итеп шул чор өчен гыйбрәтле күренешне ала. Әсәрнең телендә әдипкә хас ике үзенчәлекне тоемларга мөмкин, аеруча шушы ике элементның үрелеп баруы күзгә ташлана. Беренчесе – интим хисләрне тасвирлауда кулланыла торган җылылык, нәфислек; икенчесе – тормышның авыр якларын сурәтләгәндәге кырыслык. Мондый төр сурәтләүләр нәкъ менә әсәрнең реалистик юнәлешен билгели дә инде. Романда диалог формаларын төрлеләндерүгә һәм эчке монологларга да киң урын бирелә. Нәтиҗәдә «Яшь йөрәкләр» романы XX гасыр башы татар прозасының эстетик тәэсир көче артуына, сурәтләү чараларының баюына, камилләшүенә дә ярдәм итә.

И. Нуруллин «Яшь йөрәкләр» романының иҗат методын ачыклап, «романтизм принципларында торган хәлдә, реалистик сурәтләү алымнары белән баюын күрсәткән әсәр» дип билгели [Нуруллин, б. 117]. Бу хәл язучыны образлар иҗат итүдә яңа алымнар эзләүгә китергән. Әсәрдә геройлар яшәгән мохитне, социаль шартларны сурәтләүгә шактый зур урын бирелә. Язучы төп образларны иҗат иткәндә типик һәм шәхси сыйфатларның берлегенә ирешергә тырыша. Кыскасы, «Яшь йөрәкләр» романы кеше белән җәмгыять, шәхес белән тирәлекнең бәйләнештә булуын, характерның иҗтимагый шартлар тәэсирендә формалашуын раслый. Әсәрдә романтизм иҗат методы

өстенлек итсә дә, ул реализмга хас сурәтләү чаралары белән үреләп бирелә.

Шушы рәвешле, Г. Ибраһимовның «Яшь йөрәкләр» романы XX йөз башы татар әдәбиятындагы роман жанрын, җәмгыятьтә барган үзгәрешләргә мөнәсәбәттә, яңа форма, яңа эчтәлек белән баетты.

Әдәбият

Габидуллина Ф. Проблемы изучения жанровой природы татарского романа // Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота. Ч. I. № 7 (25). 2013. С. 49–51.

Гыйләҗев З.З. Г. Ибраһимовнын «Яшь йөрәкләр» романында цензура бәяләмәсе // Галимҗан Ибраһимов һәм хәзерге заман: тууына 115 ел тулуга багышланган фәнни конференция материаллары. Казан: Фикер, 2002. Б. 156–159.

Заһидуллина Д. Язучы, галим, җәмәгать эшлеклесе // Мәгариф. 2012. № 2. Б. 6–9.

Ибраһимов Г. Әдәбият мәсьәләләре. Казан: Татар. кит. нәшр., 1960. 244 б.

Ибраһимов Г. Әсәрләр: сигез томда. Казан: Татар. кит. нәшр., 1974. 1 т. 510 б.

Ибраһимов Г. Яшь йөрәкләр: сайланма әсәрләр. Казан: «Хәтер» нәшрияты (ТаРИХ), 2002. 543 б.

Минһаҗева Р.Ә. Г. Ибраһимовның «Яшь йөрәкләр» әсәрендә романтик бакча мотивы // Г. Ибраһимов мирасы һәм төрки дөнья: Г. Ибраһимовның тууына 125 тулуга багышланган Халыкара фәнни-гамәли конференция материаллары (17 апрель, 2012 ел) . Казан, 2012. Б. 129–130.

Нуруллин И. XX йөз башы татар әдәбияты. Казан: Казан ун-ты нәшр., 1966. 427 б.

Сәйфи-Казанлы Фатыйх. «Яшь йөрәкләр» (Тәнкыйть) // Хокук вә хәят. 1913. № 3. Б. 49–54.

Хәйри Х. Тарихи роман жанры // Метод, стиль, жанр. Казан: Татар. кит. нәшр., 1976. Б. 125–142.

Хәсәнов М. Галимҗан Ибраһимов // Татар әдәбияты тарихы. Казан: Татар. кит. нәшр., 1986. 3 т. Б. 338–358.

Габидуллина Фәридә Имаметдин кызы,
филология фәннәре кандидаты,
Казан (Идел буе) федераль университетының
Алабуга институты доценты